

ANICA NAZOR

**O GLAGOLJSKOJ TISKARI U SENJU
I NJEZINIM IZDANJIMA (1494.-1508.)**Anica Nazor
Prisavlje 8
10000 ZagrebUDK: 655.1(497.5Senj)(091)
003.349.1
Izvorni znanstveni članak
Ur.: 2014-12-29

Autorica se sažeto i obuhvatno osvrće na rezultate istraživanja glagoljske tiskare (napose njezinih izdanja), koja je u Senju djelovala koncem 15. i prvom desetljeću 16. stoljeća. Utemeljili su je domaći duhovni intelektualci za vlastite potrebe: da u njoj ostvare izdavački program kojim će glagoljaše opskrbiti osnovnim bogoslužnim knjigama, suvremenim crkvenim priručnicima i nabožnim (književnim) djelima, koja se uvelike tiskom izdaju na europskom kršćanskom Zapadu. Prvo je za tisak priređen glagoljski brevijar. Priredio ga je kanonik Blaž Baromić, darovit pisar. Priređeni rukopis odnio je u tiskaru znamenitom Andriji Torresaniju u Veneciju gdje je *Brevijar* tiskan. Baromić je nadzirao tiskanje i korigirao tekst. Kod Torresanija je izučio i svladao tiskarsko umijeće. Iz Venecije se u Senj vratio s tiskanim glagoljskim *Brevijarom hrvatskim*, dovršenim 13. ožujka 1493. godine. Uz *Brevijar* u Senj je dopremio tiskarsku napravu (prešu), olovna slova i ostalu opremu potrebnu za samostalan rad tiskare. Već 7. kolovoza 1494. godine u Senju je iz tiska izašao: *Misal*; 25. travnja 1496. *Spovid općena*, prijevod talijanskog priručnika opće ispovijedi *Confessionale generale* (M. Carcano). Možda je u 15. stoljeću objavljen *Ritual s Meštrijom dobra umrtija* (*Ars bene moriendi*) od kojega su se očuvala dva nepotpuna primjerka - bez početka i svršetka, što znači bez datuma tiskanja. Istom 1507. u Senju izlazi *Naručnik plebanušev ali popov*, prijevod popularnoga predtridentskog katekizma *Manipulus curatorum*. U 1508. godini izlaze tri knjige: 5. svibnja *Transit sv. Jerolima*, prijevod s talijanskog (venecijanskog izdanja iz 1487. godine: *Transito de s. Girolamo*) ; 15. lipnja *Mirakuli slavne Deve Marije*, prijevod talijanske zbirke *Miracoli della gloriosa Vergine Maria*; 17. listopada *Korizmenjak*, prijevod korizmenih propovijedi *Quadragesimale volgare*, koje je napisao znameniti propovjednik Caracciolo. Knjige su prevedene na čakavštinu, obogaćenu elementima crkvenoslavenskoga jezika "kojoj je u podlozi tadašnji senjski govor". Prevodioci senjskih izdanja svoj jezik nazivaju *hrvatskim*. Kao dobra jezična građa senjska su neliturgijska izdanja ušla u vrela na kojima je izrađen monumentalni povijesni *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Liturgijska senjska glagoljska izdanja tiskana su na hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku. Orginalni

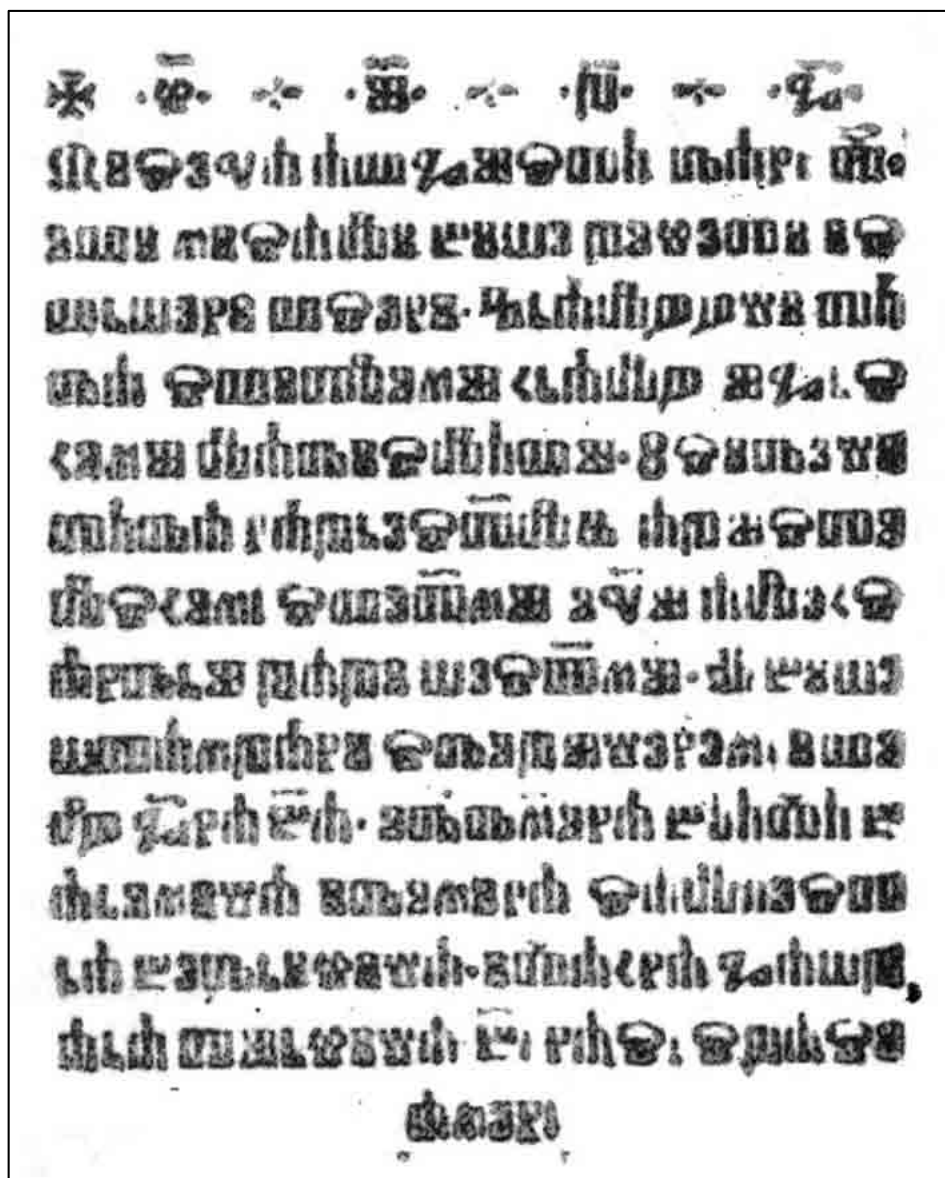
primjerci knjiga vrlo su rijetki, pa Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Gradski muzej Senj ponovno objavili tri izdanja (*Misal*, *Spovid općenu* i *Korizmenjak*). Uz ponovna izdanja u novijem su razdoblju uznapredovala istraživanja senjske tiskare i njezinih izdanja: svako je izdanje potanko opisano (vanjski opis, sadržaj, slog i pismo); nekim je izdanjima utvrđen izravan predložak; popisani su očuvani originalni primjerci i njihova nalazišta: izdanja su istražena kao tipografski proizvodi, to jest kao objekti kojima oblik i sadržaj određuju tiskarski i zanatski postupci, itd.

Ključne riječi: Blaž Baromić, glagoljska tiskara, Senj, *Misal*, *Brevijar hrvatski*

Naš slavljenik, preuzvišeni dr. sc. Mile Bogović, biskup gospićko-senjski, istražuje senjske glagoljske spomenike. Stoga mi je zadovoljstvo što ću ovom prilikom njemu u čast pokušati sažeto i obuhvatno osvrnuti se na rezultate istraživanja glagoljske tiskare (napose njezinih izdanja), koja je u Senju djelovala koncem 15. i prvom desetljeću 16. stoljeća. Utemeljili su je domaći duhovni intelektualci za vlastite potrebe: da u njoj ostvare izdavački program kojim će glagoljaše opskrbiti osnovnim bogoslužnim knjigama, suvremenim crkvenim priručnicima i nabožnim (književnim) djelima, koja se uvelike tiskom izdaju na europskom kršćanskom Zapadu. Prvo je za tisak priređen glagoljski brevijar. Priredio ga je kanonik Blaž Baromić, darovit pisar. Priređeni rukopis odnio je u tiskaru znamenitomu Andriji Torresaniju u Veneciju gdje je Brevijar tiskan. Baromić je nadzirao tiskanje i korigirao tekst. Kod Torresanija je izučio i svladao tiskarsko umijeće. Iz Venecije se u Senj vratio s tiskanim glagoljskim Brevijarom hrvatskim, dovršenim 13. ožujka 1493. godine. Uz Brevijar u Senj je dopremio tiskarsku napravu (prešu), olovna slova i ostalu opremu potrebnu za samostalan rad tiskare.

Prvi je iz tiska u Senju izašao *Misal po zakonu rimskoga dvora*: 7. kolovoza 1494. godine. Tiskan je u formatu 4° (20 cm) na 27 kvaterniona (216 listova) u dvama stupcima po 37 redaka, u dvjema bojama: crnoj i crvenoj. Upotrijebljene su dvije veličine slova. Većim su slovima tiskane molitve, čitanja, a manjima antifonalni dijelovi misala. Mjera od deset punih redaka iznosi 41 mm. Inicijali su manji i veći – latinski i glagoljski. Veći su inicijali oblikovani od poznatih starijih i novijih elemenata, jednako kao u rukopisima: od pletenica, palmeta, polupalmeta povezanih prstenovima i čvorovima¹. Neki su prostori, predviđeni za inicijale, ostali prazni, bez otisnutih inicijala.

¹ M. PANTELIĆ, 1975, 36.

Sl. 1. *Misal*, 1494. (kolofon). Primjerak u Országos Széchényi könyvtár

Prvi kvaternion nije signiran, a ostali su signirani u donjem desnom kutu na prvom i trećem listu glagoljskim slovima prema ustaljenom azbučnom nizu, u kojem je izostalo slovo ot. Na prvom nesigniranom kvaternionu otisnuti su (vječni) kalendar i četiri zavjetne mise (*missae votivae*), od kojih su prve dvije vrlo stare: Misa kada ljudi mrut (*missa tempore mortalitatis hominum*); Misa od prstena (*missa pro sponso et sponsa*), te dvije novije: Misa ot Preobražen'ja Gospodnja (*missa Transfiguratione Domini*), nastala kao spomen pobjede nad Turcima kod Beograda 1457. godine; Misa svetoga Semiona koga telo jest v Zadri, u kojoj se ogleda lokalni (zadarski) kult sv. Šimuna (sv. Šimuna "Bogoprimeca", čovjeka pravedna i bogobojažna, koji je u naručaj primio dijete Maloga Isusa u Hramu jeruzalemskom, kamo su ga donijeli Marija i Josip na prikazanje Gospodinu, Lc 2, 25-35). Na prvom signiranom kvaternionu počinje tekst misala: temporal, tj. adventski i božićni ciklus misâ (*proprium de tempore*). Slijedi: čin mise (*ordo missae*); kanon mise (*canon missae*), zavjetne mise (*missae votivae*)², sanktoral (*proprium sanctorum*), dodane tri zavjetne mise; Misa v čast 5 ran božjih (*missa in honorem quinque vulnerum Domini*); Misa za grêhi (*missa pro peccatis*); Misa e(r)êju za se (*missa sacerdotis pro se ipso*). Ritualni tekstovi: Šekvencija svetoga tela (*sequentia sancti corporis*), Šekvencija za mrtvih (*sequentia pro defunctis*); molitve i blagoslovi: Molitva blagosloviti prsten (*oratio ad benedictionem annali*); vodu na Kršćenije Gospodnje (*officium benedicendae aquae in epiphaniam*); blagosloviti vodu (*benedictio aquae*); znamenati sol i vodu vsaku nedilju (*benedictio salis et aquae die dominica*); molitva blagosloviti Barbaru i sočivo (*oratio pro benedictione Barbarae et leguminum*); Na svetago Stêpana djakona blagosloviti sol i zob (*die s. Stephani diaconi benedictio salis et avenae*); na dan svetago Ivana apustola i evangelista blagosloviti vino (*die s. Joannis apostoli et evangelistae benedictio vini*); na dan svetago Šiksta blagosloviti grozja (*die s. Sixti benedictio uvarum*); Molitva znamenati zlato i tamjan i murro (*oratio ad benedictionem auri et thymi et myrrhae*); Molitav blagosloviti zlato (*oratio ad benedictionem auri*); Misa v čast blaženago Šebastijana (*missa in honorem sancti Sebastianam*). *Misal* završava kolofonom:

1494/ Miseca avgusta 7./ ovi misali biše početi i s /vršeni v Senji. Kraljujući ta/da svitlomu kralju ugrs/komu Ladislavu. I sideći/ tada na prestole apusto/lskom svetomu otcu Aleks/andru papi Šestomu. A biše / štampani s dopušćen'jem i vo/lju gospodina biskupa. Od domona (!) Blaža B/aromića i domina Salvest/ra Bedričića. i žakna Gašp/ara Turčića. Bog nas spasi / amen.³

² Više od devedeset zavjetnih misa. Sve ih je popisao Ásbóth u opisu *Senjskoga misala*. Popis je prenesen u hrvatski prijevod Ásbóthova opisa; v. *Senjski zbornik*, 23,77-81.

³ Glagoljski je tekst prenesen u latinicu postupkom transkripcije, onako kako se čita. To znači da su skraćeno pisane riječi razriješene (upotpunjene). *Đerv* (J) je prenesen s *j*, *jat* (W) na

Kao temeljna glagoljska liturgijska knjiga, iz koje se obavlja služba božja, *Misal* je tiskan na hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku.

Za *Misal* se nije znalo sve do pol. 19. stoljeća, do 1849. godine kad je Zadrani Ivan Berčić otkrio pola lista *Misala* u mjestu Ugljanu na istoimenome otoku nedaleko od Zadra. Utvrdio je da potječe iz tiskare u kojoj su tiskani *Naručnik plebanušev* (1507.), *Transit sv. Jerolima* (1508.), te *Korizmenjak* (1508.), djela koja je i sam Berčić posjedovao. U njima je spomenut Senj kao mjesto tiskanja zajedno s datumom tiskanja (1507. i 1508. godina). Berčić je potom (1854. godine) u drugom selu otkrio još dva lista *Misala*. Napokon, 1863. godine dobio je od učenika Srečka Bakije iz sela Pakoštane nedaleko od Zadra okrnjen primjerak *Misala* – bez početka i svršetka, pa je zaključio da je *Misal* tiskan u Senju 1507. ili 1508. godine.⁴ Berčićev opis *Misala* i spomenutih knjiga senjske tiskare objavljen je istom 1881. godine, desetak godina nakon njegove smrti († 1870.), pa se za *Misal* u javnosti doznalo istom tada. Berčiću nije bilo poznato da je u Senju tiskara djelovala već u 15. stoljeću. Stoga je pisao: "Početkom XVI. vieka utemeljena bi za kratko vrijeme tiskarnica u Senju. Povrati se onda u svoje rodno mjesto neki Grgur, koji kao tiskar življaše u Mletcih"⁵. Ipak 1894. godine pojavio se gotovo potpun primjerak *Misala* s kolofonom u antikvarijatu Ludwiga Rosenthala u Münchenu. Antikvar je primjerak poslao u Beč znamenitom slavistu, Varaždincu Vatroslavu Jagiću, koji je u opširnom kolofonu mogao pročitati da je *Misal* tiskan u Senju i da je tiskanje dovršeno 7. kolovoza (avgusta) 1494. godine. Jagić je pritom uočio da se tekst, za koji Berčić piše da je uzet iz *misala* godine 1507., od riječi do riječi slaže s tekstom glagoljskog *Misala* iz 1494. godine. Da bi utvrdio postoji li uz novootkriveni primjerak *Misala* iz 1494. godine još izdanje iz 1507., o kojem piše Berčić, Jagić je na razne načine provjeravao. Pisao je, na primjer, Stjepanu Bosancu, jezikoslovcu i pedagogu u Zagreb. Jedno je pismo oglašeno u *Viencu* (18. kolovoza 1894., br. 33, str. 53A): Jagić moli prijatelje hrvatskih starina da mu jave je li tko vidio primjerak tiskanoga glagoljskoga *misala* iz 1507. godine. Napokon je mogao zaključiti da je 1507. godina "puka kombinacija i

početku riječi i iza samoglasnika prenesen je s *ja*, a na izvornom mjestu s *ê*; *šta* (ä) sa *šč*, *ć*; *j*, za koji u glagoljici nema posebnoga znaka, umetnut je između dvaju samoglasnika (*međusamoglasničko j*), te na početku riječi koja počinje s *e* (*protetsko j*). U glagoljici nema znakova za *lj* i *nj*: u tekstovima se pišu s *l* i *n*, a u transkripciji su preneseni s *lj* i *nj*. Poluglas, "štapić" (Ĭ), izostavljen je a) na kraju riječi iza suglasnika i b) u sredini riječi ispred *jata* (W) jer označuje da *jat* treba realizirati (čitati) kao *ja*. Sekundarni skupovi *l+j*; *n+j* preneseni s *lj*; *nj*.

⁴ I. BERČIĆ, 1881, 169-171.

⁵ I. BERČIĆ, 1881, 166-167.

nagađanje naših bibliografa (Berčić, Kukuljević, Ljubić)", te da 1507. godine misal nije ni tiskan. Jagić se zalagao da se Rosenthalov primjerak, ponuđen na aukciji 1. svibnja 1895. godine u Münchenu, otkupi za tadašnju Sveučilišnu biblioteku u Zagrebu, ali je cijena u natjecanju toliko narasla da je Zagreb nije mogao platiti, pa je primjerak dospio u knjižnicu Mađarskoga nacionalnoga muzeja u Pešti. Zbog visoke cijene Oszkár je Ásbóth na početku opisa *Misala* istaknuo da je knjiga "iznimno vrijedna" i da je stečena velikom materijalnom žrtvom: "Zbog silne konkurencije Zagrepčana cijena je knjige narasla do 1505 maraka"⁶.

Primjerak se danas čuva u Budimpešti u (Országos Széchényi könyvtár, Inc. 988) i najpotpuniji je od triju očuvanih primjeraka. Nedostaje mu prvi list kalendara za siječanj i veljaču, pa 130. list (3. l. kvaterniona n), koji je nadoknađen i dolijepljen primjerku s odgovarajućim tekstom prefacija (predslovlja) rukom ispisanim čitkim glagoljskim kurzivnim pismom (dio prefacije od svete Trojice, te prefacija: s. Križa; na blagdan s. Marije; od apustol; općinska). Nedostaje list s kanonskim Raspećem. Primjerak je nekoć bio u liturgijskoj uporabi u Rijeci u samostanu augustinaca i ondje je, vjerojatno, ostao do ukinuća reda odlukom cara Josipa II. 1788. godine. U kalendaru ima naknadnih kratkih pripisa rukom. Uz to primjerku je dodano petnaest stranica teksta na početku i 26 stranica na kraju. Oba je dodatka ispisala jedna ruka na dvama pismima i dvama jezicima: glagoljicom i latinicom, na čakavštini prožetoj elementima crkvenoslavenskoga jezika, te na latinskom jeziku. Dodatak na početku sadrži između ostaloga upute i odluke Tridentskoga sabora (1545.-1563. godine). Dodatak na kraju primjerka od 26 stranica sadrži liturgijske tekstove, pretežno mise, misne dijelove, misne oracije starih sakramentara, sekvencije (mrtvačka sekvencija *Dies irae* – Dan on gnjevni – razdijeljena je u rimovane tercine). Spomenuti su dodatci mogli nastati u Rijeci u samostanu augustinaca kod Crkve sv. Jeronima približno u 17. i 18. stoljeću⁷.

Jedan se primjerak čuva u Ruskoj nacionalnoj biblioteci u Sankt-Peterburgu u Berčićevoj zbirci (sign. Berč. 2), s kojom je 1874. godine dospio

⁶ Ásbóthov je opis temeljit i opširan. Objavljen je na mađarskom jeziku u časopisu Knjižnice Mađarskoga nacionalnoga muzeja: *Magyar Könyvszemle*. Nova serija, IV. 2 i 3 124-149 i 209-244 (1896). U prijevodu na hrvatski jezik Orsolye Szentesi Žagar Ásbóthov je opis objavljen u *Senjskom zborniku* 23, 1996, 59-84. Skraćeni Ásbóthov opis *Misala* objavljen je u Jagićevu Arhivu 19 (1896).

⁷ Konkretno o sadržaju rukopisnih dodataka u budimpeštanskom primjerku *Senjskoga misala* v. M. PANTELIĆ, 1998, 134-136; 2013, 406-407.

u tadašnju Carsku javnu biblioteku. Primjerak je oštećen i nepotpun (179 listova): bez kolofona i kanonskoga Raspeća.

Jedan se nepotpun primjerak, bez kolofona i drvoreza Raspeća (147 listova), čuva u Cresu na istoimenom otoku u Knjižnici franjevac konventualaca, gdje ga je 1982. otkrio konventualac o. Josip Vlahović⁸. Fragment *Misala* (l. 129-131) čuva se u Odessi, u Odesskoj državnoj znanstvenoj knjižnici "Maksim Gorki" (sign. 1-8814). Sadrži drvorez kanonskoga Raspeća, koji nema ni jedan od triju originalnih primjeraka i u tome je vrijednost odesskoga fragmenta. Otkrio ga je Andrej Kruming, pisac prve bibliografije tiskanih glagoljskih knjiga. Drvorez Raspeća prva je gravura u tiskanoj glagoljskoj knjizi. Drugi otisak iste gravure upotrijebljen je u senjskom *Naručniku plebanuševe* 1507. godine.

Očuvani primjerci i fragmenti *Senjskoga misala* tiskani su na papiru. Na papiru budimpeštanskoga primjerka nađena su tri vodena znaka: 1. vaga u krugu sa šesterokrakom zvijezdom, 2. kardinalski šešir i 3. fragment volovske glave⁹.

O 500. obljetnici izlaska *Senjskoga misala* Hrvatska je akademija znanosti i umjetnosti objavila faksimilni pretisak po budimpeštanskom primjerku s dodatkom (ur. Milan Moguš i Anica Nazor). Pretisak je objavljen u nakladi od 2000 primjeraka od kojih su 333 numerirana.

Nakon *Misala* iz senjske je tiskare izašla 1496. godine knjižica *Spovid općena*, priručnik namijenjen svećenicima za obavljanje ispovijedi. Knjižica je tiskana u formatu 16° (14 cm) na pet kvaterniona, koji su signirani glagoljskim slovima u donjem desnom kutu (kvaternion b nije obilježen). Od petoga kvaterniona tri i pol lista ostala su prazna¹⁰.

Tekst je tiskan jednobožno (crno) preko čitave stranice, u 25 redaka na papiru gramature 70-80g/m² i debljine oko 0,120 mm¹¹ s vodenim znakom vage u krugu¹². Mjera od deset punih redaka iznosi 41mm. Na koncu knjižice otisnut je grafički znak tiskare i ispod njega kolofon: Ja pop Blaž Baromov sin z Vr/bnika štopah ovu Spovid a st/umači ju s knjig latinskih počtov/ani gospodin Jakov Blažiolović na le/t Gospodnjih 1496. aprila 25 dan.

⁸ Zahvaljujući konventualcu o. Tomislavu Mrkonjiću, creski je primjerak bio pokazan na izložbi *Tre alphabeti per gli Slavi*, održanoj 1985. godine u prostorima Vatikanske biblioteke povodom 1100. obljetnice smrti sv. Metoda. Tom je prilikom restauriran u Vatikanskoj radionici.

⁹ M. BOŠNJAK – V. HOFMAN – V. PUTANEC, 1963, 35-36.

¹⁰ U jedinom očuvanom primjerku *Spovidi* na praznim listovima nepoznati je fratar rukom (glagoljicom) ispisao regulu sv. Franje.

¹¹ Gramaturu je i debljinu izmjerio Viktor Ružić, dipl. ing. kemije.

¹² M. BOŠNJAK – V. HOFMAN – V. PUTANEC, 1963, 19.

Sl. 2. *Spovid općena*, 1496. (kolofon) Primjerak u Knjižnici franjevac trećoredaca na Ksaveru u Zagrebu

U kolofonu nije spomenuto mjesto tiskanja. Po tipografsko-tehničkim osobinama utvrđeno je da je knjiga tiskana u Senju, jer s ostalim senjskim glagoljskim izdanjima ima: identična slova, identične ligature, identičan znak za početak novih odlomaka, mjeru od deset punih redaka (41 mm). U kolofonu je k tomu spomenuto da je knjigu štampao Blaž, Baromov sin, to jest Blaž Baromić.

Od svih danas poznatih senjskih glagoljskih izdanja samo *Spovid općena* ima tipografski znak, otisnut na kraju teksta iznad kolofona. Znak je sastavljen od uspravnoga paralelograma, unutar kojega je križ, ispod križa krug, u krugu dva ukrštena kutnika i tri bijele točke – dvije u donjim kutovima (izvan kruga) i jedna u "rašljama" vanjskoga dijela ukrštenih kutnika u krugu. Znak je, po mišljenju grafičara Frane Para, koji je temeljito istražio grafičku stranu nekih glagoljskih inkunabula i senjskih glagoljskih izdanja, "projektirao" Blaž Baromić. Znak je, dakle, originalno Baromićevo djelo u kojem je prikazan "pečat i Kristogram". Izrađen je u odmjerenoj proporciji 1:3 i nožićem "izdjelan" u drvenoj pločici vel. 22 x 37 mm¹³.

Naš pak slavljениk, preuzvišeni Mile Bogović, tipografski znak u *Spovidi općenoj* dovodi u vezu s uglednim senjskim zlatarom Martinom Živkovićem. Pritom se oslanja na Živkovićev potpisani zlatni kalež iz 1487. godine i na njegov četverokutni grb iz iste (1487.) godine smješten na zidu njegove kuće koja se nalazi sučelice pročelju katedrale ("s druge strane maloga trga") i ima identične pojedine elemente sa znakom u *Spovidi općenoj* "Možemo ... jasno vidjeti da se na znaku ne nalazi nijedan element koji ne bi bio u grbu"¹⁴

Spovid općena je priručnik namijenjen svećenicima za obavljanje ispovijedi, a pod naslovom *Confessionale generale* napisao ga je u 15. stoljeću Michele Carcano, znameniti franjevački propovjednik, "glasnik božje riječi" i duhovni pisac iz Milana. Na hrvatski jezik (na čakavštinu) preveo ga je senjski plemić Jakov Blažiolović. Čini se da se Blažiolović za prijevod poslužio talijanskim izdanjem *Confessionale generale* Bernardina di Cori, Venecija 1490. godine. Usporedba hrvatskoga prijevoda s tim izdanjem (xerox kopijama)¹⁵ pokazuje da je Blažiolović korektno preveo svoj talijanski¹⁶ predložak, da je dobro znao talijanski jezik, jednako je tako znao svoju čakavštinu i crkvenoslavenski jezik. Ništa iz predloška nije izostavio, katkad je ponešto dodao, i to kad je osjećao da pojedine riječi ili pojmove treba protumačiti (eksplicirati). Služio se kontaktnim sinonimima pri tumačenju naziva grijeha, koje nije prevodio, nego je ostavio nazive kakvi su u originalu. Katkad je

¹³ Svoju opsežnu knjigu *Nevidljiva tipografija* (2012.) Frane Paro posvetio je upravo Baromićevu grafičkom znaku (tipogramu) i glagoljskoj tiskari u Senju.

¹⁴ M. BOGOVIĆ, 1998, 99.

¹⁵ Po Josipu Badaliću očuvao se jedini primjerak toga izdanja u Assisu, Bibl. comunale, 211/1 (J. BADALIĆ, 1952, 25).

¹⁶ U kolofonu, doduše, piše da je knjiga prevedena s latinskoga (*s knjig latinskih*): *Latinski* ovdje znači talijanski, po čemu primjer nije osamljen u starijoj hrvatskoj književnosti. Štoviše mnogo primjera u kojima *latinski* znači *talijanski* donosi povijesni *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti pod natuknicom LATINSKI b. (Dio V, str. 923).

mijenjao redosljed "kita grijeha", ali ništa nije izostavio. Tako su Blažiolovićeve intervencije u tekst predložka neznatne, a motivirane: njima eksplicira određene pojmove, dodaje (kontaktne) sinonime ili rečenice primjereno tekstu.

Jezik *Spovidi općene* (Blažiolovićeva prijevoda) je čakavština koju karakterizira ikavsko-ekavski ostvaraj jata, supostojanje realiziranoga (sunce) i nerealiziranoga samoglasnog *l* (osobito u pridjevu plteni: grih plteni, ljubav pltena), potom ostvaraj prednjojezičnoga nazala *ę s e i* u primjerima kad dolazi iza *j, č, ž* (prijeli, početi) osim u primjerima jazikom, žaju, žajna u kojima je realiziran *s a*. U Blažiolovićevoj čakavštini ima (rijetkih) primjera zamjene *k s h* (šhodu, ali i škoda, škoditi). Leksik je zanimljiv unatoč tomu što obiluje talijanizmima, po kojima *Spovid općena* nije iznimka u svom vremenu. Uostalom Blažioloviću se nije bilo jednostavno snaći pri prijevodu nijansi u značenju obilja talijanskih termina kojima se Carcano služi u tumačenju razgranatosti pojedinih grijeha.

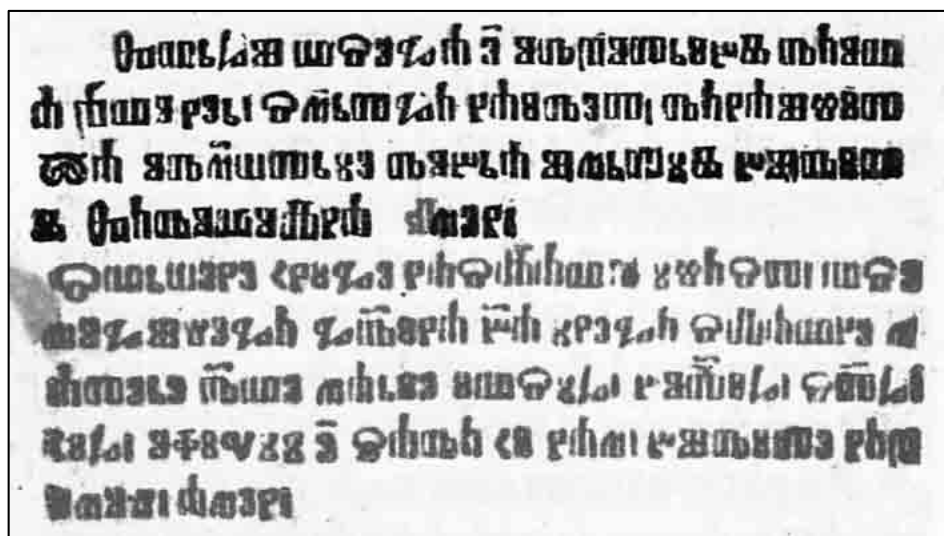
Važnost *Spovidi općene* kao izvora za povijest jezika, napose za povijest leksika, uočio je i istakao već Ivan Milčetić, kad je objavio sav njezin tekst (u ćirilskoj transliteraciji): "U Spovidi općenoj nalazimo čistu čakavštinu iz druge polovine XV. vijeka; toga radi i jest ovo važan spomenik za povijest hrvatskoga jezika"¹⁷. Čim je Milčetić objavio *Spovid općenu*, unesena je u izvore na kojima je izrađen spomenuti povijesni *Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika* tadašnje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Pojedine riječi iz *Spovidi općene* upravo su najstarije potvrde u Akademijinu *Rječniku*. Štoviše neke su i jedine potvrde u njemu. Senjska *Spovid općena* prva je knjiga objavljena u Hrvatskoj na čakavštini.

Prvi put je spomenuta u Ivančićevoj knjizi: *Poraba glagolice kod redovnika III. reda sv. Franje*, Zadar 1887. godine "Pri ovoj rukopisnoj (tj. Ivančičevu zborniku, A. N.), privezana je omanja tiskana knjižica također u maloj 8ni od 37 listova na bijeloj hartiji, za koju, u koliko nam je poznato, ne znadu još hrvatski učenjaci, pošto ju ne imenuju nit Književnik, nit Arkiv, nit Slovník ni Stari pisci, pa nit Ogledalo hrvatske književnosti"¹⁸. Očuvan je jedan originalni primjerak, nekoć uvezan uz glagoljski Ivančičev zbornik (14./15. st.), danas odvojen od zbornika, čuva se u Zagrebu u knjižnici franjevac trećoredaca na Ksaveru.

Objavljen je pretisak (1978.) i latinička transkripcija glagoljskoga teksta (1979., priredila Anica Nazor) u nakladi od 1000 primjeraka od kojih su 333 primjerka numerirana (izdavač: Senjsko muzejsko društvo u Senju).

¹⁷ I. MILČETIĆ, 1890, 81, 127-153.

¹⁸ S. IVANČIĆ, 1887, 23.

Sl. 3. *Meštija od dobra umrtija s Ritualom*, svršetak *Meštije*. Primjerak u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici

Možda je već u 15. stoljeću tiskano izdanje *Meštija od dobra umrtija* zajedno s *Ritualom*, od kojega su očuvana dva nepotpuna primjerka, oba bez početka i bez kolofona, pa nije poznat datum (godina) objavljivanja. Po tipografsko-tehničkim karakteristikama izdanje je identično s ostalim senjskim glagoljskim izdanjima, i nema dvojbe da je izašlo iz iste tiskare u Senju.

Tiskano je u formatu 16° (14 cm), [l. 70], 25 redaka preko čitave stranice. Tisak je dvobojan: crno-crven (tekst *Meštije*, otisnut je jednobojno, a svršetak crveno; tekst *Rituala* otisnut je dvobojno).

Izdanje je sastavljeno od dvaju dijelova: u prvom se ponavlja sintagma: meštija od umrtija; meštija dobra umrtija (lat. *Ars bene moriendi*), pa je u literaturu ušlo kao *Meštija dobra umrtija*: Govorenje kratko i vele koristno od arti razumenija dobra umrtija. Završava tekstom (na str. 27v): zvrhu vsega jest od potrebe da ova prvo ner smrt ga najdet da naučit ta od meštije dobra umrtija budite zadovoljna Amen. Svršene knjige na slavu i čast vsemogućega Gospodina Boga i njega slavne matere Deve Marije i svih Božjih svetih kih oficij jest sada ki nam budite na pomoć Amen.

Ars bene moriendi vrlo je popularan srednjovjekovni latinski spis, koji je u osnovnoj redakciji objavljivao već u ksilografskim (drvoreznim) izdanjima, kad se još nije znalo za tehniku tiskanja pomičnim slovima. Štoviše *Ars bene moriendi* ide u najpopularnije ksilografske knjige. U posljednjoj četvrti 15.

stoljeća javlja se u znatno proširenoj i konačnoj redakciji u mnogo tiskanih izdanja i prijevoda¹⁹, najčešće ukrašena drvorezima po kojima je "jedan od najzanimljivijih i najneobičnijih spomenika umjetnosti i misli u 15. stoljeću".

Senjska *Meštrija dobra umrtija* nema ukrasa, nego samo tekst. Prevedena je na hrvatski jezik (čakavštinu) iz konačne redakcije spisa objavljenoga 1478. godine u Veneciji kod Erhardta Ratdolta²⁰. Sadrži tekstove, isprva namijenjene svećenicima, potom i svjetovnjacima koji se nađu uz umiruće: opisuje dramu smrtne borbe – borbe anđela i demona za čovjekovu dušu. Upućuje kako izbjeći vražje zamke i kako smrt učiniti dostojnom čovjeka. Spis *Ars bene moriendi* važan je izvor u proučavanju "povijesti mentaliteta, religije i kulture, jer odražava pogled, strahove i nade svoga vremena"; pokazuje kako su glagoljaši "znali i umjeli u svoju sredinu prenijeti suvremena strujanja zapadnoeuropske kulture i književnosti"²¹.

Na *Meštriju dobra umrtija* nadovezuje se *Ritual* (na istoj, 27v stranici) bez naslova. Počinje s obredom pričesti: čin dati bolniku telo Hrstovo. Sadrži: pričest bolesnika, bolesničko pomazanje, preporuku duše na samrti; sprovod odraslih i sprovod djece: blagoslov vode na Veliku subotu i krštenje, molitve prigodom prvog striženja kose, blagoslov prstena s misom, molitve prigodom prvog striženja kose, blagoslov kuće, blagoslov soli i vode svake nedjelje, uskrсне blagoslove mlijeka i janjeta, blagoslov sočiva na Sv. Barbaru, blagoslov soli i zobi na Sv. Stjepana, blagoslov vina na Sv. Ivana, blagoslov svijeća na Svijećnicu, blagoslov voća na Sv. Blaža, blagoslov vode na Bogojavljenje²². *Ritual* je sastavljen od najnužnijih obreda, koji se nalaze ponajviše u glagoljskim misalima, manje u brevijarima i zbornicima zajedno s drugom građom. Tiskan je dvobojno: crno-crveno. Prema istraživanjima Josipa Leonarda Tandarića senjski *Ritual* ide među prve tiskane ritualne priručnike na Zapadu uopće²³.

To što su se dva djela – *Meštrija dobra umrtija* i *Ritual* – našla u jednoj knjizi nije slučajnost. U *Ritualu* se, naime, nalaze obredi koji se odnose na bolest, smrt i pokop. U to doba nije bilo neobično da se nađu knjige u kojima

¹⁹ U 15. stoljeću objavljeno je 65 izdanja. Od toga je 27 na izvornom latinskom jeziku (A. KRUMING, 1995, 30).

²⁰ P. KOLENDIĆ, 1933, 330.

²¹ M-A. DÜRRIGL, 2008, 27.

²² J. TANDARIĆ, 1979, 187.

²³ Njegovu važnost isti nalazi u sastavu tekstova, koji pokazuje nastavak naše domaće ritualne tradicije, pokušaj da se ritualni tekstovi kodificiraju prema domaćoj građi. Senjski je *Ritual* nastao iz naših potreba i iz naših izvora; ne ovisi o mogućim latinskim izvorima (J. TANDARIĆ, 1979, 186).

kao uvod u ritual dolazi spis, namijenjen samrtniku da mu olakša muke. Očuvana su dva nepotpuna originalna primjerka. Jedan se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (sign. R II A - 16°-7)²⁴. Drugi se primjerak čuva u Ruskoj nacionalnoj biblioteci u Sankt-Peterburgu, kamo je dospio 1874. godine sa zbirkom Ivana Berčića (sign. Berč. 7)²⁵.

Nije poznato je li u glagoljskoj tiskari u Senju još nešto tiskano u razdoblju od 1496. do 1507. godine, jer iz toga razdoblja nema (očuvanih) izdanja. Istom 27. kolovoza 1507. iz tiska izlazi *Naručnik plebanušev ali popov*, priručnik za dušobrižnike, tiskan u formatu 4° (20 cm) na 118 listova, jednobojno (crno), u dvama stupcima po 35 redaka. Sastavio ga je na latinskom jeziku kao *Manipulus curatorum* svećenik Guido de Monte Rocherii (Guido de Monte Rotherii), o kojem se ne zna ništa više od onoga što je sam o sebi zapisao u svom priručniku: napisao ga je 1333. godine u gradu Teruelu (Aragonsko kraljevstvo) i posvetio valencijskom biskupu Raymondu Gastonu. *Manipulus curatorum* bio je vrlo popularan. Europom je kolao u više od 180 rukopisa, objavljen je u oko 100 izdanja. Preveden je na nekoliko europskih jezika (npr. na francuski, španjolski). Od druge pol. 15. stoljeća smatran je predtridentskim katekizmom.

U incipitu glagoljskoga *Naručnika plebanuševa* zabilježen je datum početka tiskanja (30 svibnja): V ime Božje amen Let Božjih 1507. miseca maja dan 30 počinje tabla ovih knjig.

Na svršetku table spominje se autor i naziv knjige: V ime svetoga i nerazlučnoga Trojstva Oca i Sina i Duha Sveta. Svrši se tabla ovih knjig ke su djački Manipulus kuratorum a hrvacski Naručnik plebanušev ali popov ki imaju pomnju od duš učinjene od meštra po imeni Gvidona od gore ka se zove Rêkorija a ovo je list ki piše svomu biskupu. List pak koji piše svomu biskupu zapravo je autorova posveta valencijskom biskupu (u glagoljskom tekstu od Vadencije biskupu!) Raymundu Gastonu. U latinskom tekstu posvete spomenut je Valenciji susjedni grad Teruel (u Aragonskom kraljevstvu) i godina kad je posveta pisana: 1333. (Scriptum Turolu anno Domini MCCCXXXIII):

Počtovanomu va Isukrsti otcu i gospodinu gospodinu Rajmundu božastvenim odlučenijem i svetoga stola od Vadencije (! Valencije) biskupu. Od slug njegovih vêrnih najmanjši Gvido od gore Rekorija z bogoljubnim i

²⁴ Vjekoslav Štefanić (1900-1975) je pripovijedao da je primjerak dobio od popa Vinka Premude (1870-1944) u Baški na otoku Krku i potom ga ustupio negdašnjoj Sveučilišnoj knjižnici.

²⁵ Berčić je primjerak našao 1849. godine među knjigama koje je dobio iz neke birbinjske kuće (Birbinj je selo na Dugom otoku).

poniženim preporučenjem vas se tvojoj milosti preporučaju.

Temeljni tekst knjige počinje na l. 4, završava na l. 117. Nakon temeljnoga teksta slijedi opširan kolofon:

Ove knjige ke se zovu Na/ ručnik plebanušev biše š/ tampane v Senji po narejen'ju p/ očitovanoga gospodina Silve/ stra Bedričića arhižakna/ i vikara senjskoga. na tolik t/ rud od mnogo redovnikov pr/ ošen i po mnogo gospode pot/ aknen'ju. doprotumačene po već/ e našega jazika redovnikih/ i zaistinu niki meštar i d/ okturov kih imena ne izriču se/ za ukloniti se tašće slave. ke/ knjige biše komponjene i koreže/ ne po domini Urbani z Otočca/ i po Tomasu djakonu kanonici/ h crikve senjske I bi štampa/ svršena po meštru Grguru/ Senjaninu ki navlašć na to d/ elo pride iz Benetak. I svr<še>/ ne biše v hiži rečenoga g/ ospodina arhižakna. Miseca/ avgusta na dan 20 tr. 7./ V lêtih Spasitelja naš/ ego 1 5 0 7.

Nakon kolofona (l.117v-118). Na l. 118v u nekim je primjercima otisnuto Raspeće.

Sl. 4. Raspeće u *Naručniku plebanuševu*. Primjerak u Knjižnici franjevac Trećoredaca na Ksaveru u Zagrebu

U kolofonu su spomenuti zanimljivi podatci iz kojih se doznaje: da je knjiga nastala po nalogu Silvestra Bedričića, arhidakona i vikara senjskoga, a na molbu mnogih redovnika i na poticaj mnoge gospode; da je knjigu prevelo više redovnika među kojima ima magistara i doktora²⁶, a imena im se ne spominju zbog skromnosti (za ukloniti se tašće slave). Doznaje se da su knjigu složili i korigirali kanonici crkve senjske gospodin Urban iz Otočca i đakon Tomas, a štampao Grgur Senjanin, koji je upravo zbog toga (štampanja) došao u Senj iz Mletaka (Venecije); da je tiskana u kući gospodina arhidakona (Silvestra Bedričića) i završena 27. kolovoza 1507. godine. Doznaje se da je u tiskari bilo više suradnika nego što su imenom spomenuti. Kako je u incipitu naveden datum početka tiskanja (Let Božjih 1507 miseca maja dan 30), a u kolofonu svršetak tiskanja knjige (Miseca avgusta na dan 20 tr. 7. V letih Spasitelja našega 1507.), može se zaključiti da je tiskanje moglo trajati oko tri mjeseca.

Jezik *Naručnika plebanuševa* je hrvatski, točnije: "čakavsko – crkvenoslavenski amalgam u kojem prevladava narodna čakavština"²⁷. Prijevod je ocijenjen kao znalački, štoviše kao majstorski. "To se prije svega uočava u tome da je gotovo slobodan od doslovnih, ropskih prijevoda"²⁸. *Naručnik* je napose važan za povijest hrvatske terminologije, ponajprije teološke i pravne. Očuvano je sedam originalnih primjeraka. Zagreb, HAZU (R-675, R-675a²⁹); KFT (2 primj., jedan potpun); Sankt-Peterburg, RNB (Berč. 3 i nepotpun; fragm. od 5 listova); Wien, ISP, ÖNB (15. 479-B Rara – primjerak potpun).³⁰

U 1508. godini iz tiskare u Senju izašle su tri knjige: 5. svibnja izašao je *Transit svetoga Jerolima*.

Tiskan je na papiru u formatu 16° (14 cm) na [152], u jednom stupcu s 25 redaka. Tisak je jednobojan (crn).

To je svojevrstan zbornik tekstova o sv. Jeronimu, sastavljen od: životopisa sv. Jeronima, tobožnje Euzebijeve poslanice biskupu Damasu o smrti

²⁶ Ivan Berčić bi rekao: učitelja i nadučitelja (I. BERČIĆ, 1881, 167.)

²⁷ J. REINHART, 1998, 185.

²⁸ J. REINHART, 1998, 191.

²⁹ Za Akademijine primjerke T. Runjak piše: R-675: Nepotpun primj., nedostaju listovi: 1-9, 15-24, 40-41, 48, 61-62, 65, 68-72, 83, 86, 89, 96, 105-113; na kraju naknadno krivo uvezana još 2 lista. – Uvezano u tvrde marmorirane kartonske korice s kožnim hrptom; listovi požutjeli od vlage, na dnu izgrizeni od crva, tekst mjestimično oštećen: R-675a: Potpun primjerak. – Uvezano u tvrde marmorirane kartonske korice s kožnim hrptom i nasl. u zlatotisku: listovi požutjeli od vlage; listovi 1 i 2 izgrizeni od crva, tekst oštećen (T. RUNJAK, 2011, 194).

³⁰ Krajem 18. stoljeća primjerak u ISP bio je vlasništvo fra Danijela Gavrana, trećoredca u samostanu sv. Nikole u Porozini na otoku Cresu (A. JEMBRIH, 1979, 40). Dva su primjerka *Naručnika* spomenuta u Valierovoj apostolskoj vizitaciji po Istri 1580. godine (B. FUČIĆ, 1992, 88).

sv. Jeronima, tobožnje poslanice sv. Augustina, hiponskoga biskupa, Ćirilu, jeruzalemskom biskupu o krepostima i svetosti Jeronimovoj, tobožnje poslanice Ćirila jeruzalemskoga Augustinu hiponskom o čudesima sv. Jeronima. Tim je poslanicama tema uglavnom "prijelaz" (latinski transitus) Jeronimov u nebo, kako se u kršćanskoj terminologiji naziva svetačka smrt. Na kraju je dodatak od niza čudesa, koja su se zbila u Troji, i k tomu, još originalni dodatak u stihovima: pjesma (legenda) o sv. Jeronimu.

Naime, prozni je tekst u *Transitu sv. Jerolima* preveden s talijanskoga jezika, i to iz inkunabule *Transito de s. Girolamo*, Venetiis, Annibale de Foxio da Parma, 1.VI.1487. godine. Talijansko izdanje završava molitvom. Umjesto molitve senjski je (neimenovani) prevodilac na kraju knjige dodao originalne stihove – pjesmu An'jelske kriposti vse nebeskoga hora, ispjevanu u 148 dvanaesteračkih stihova s dvostrukim srokom. Pjesma se (s pravom) pripisuje Marku Maruliću.

Glavni sadržaj stihova čini legenda o sv. Jeronimu i lavu: po jednoj pučkoj pripovijesti Jeronim je lavu izvadio trn iz šape, a zauzvrat lav mu je postao privržen prijatelj³¹. *Transit sv. Jerolima* završava kolofonom:

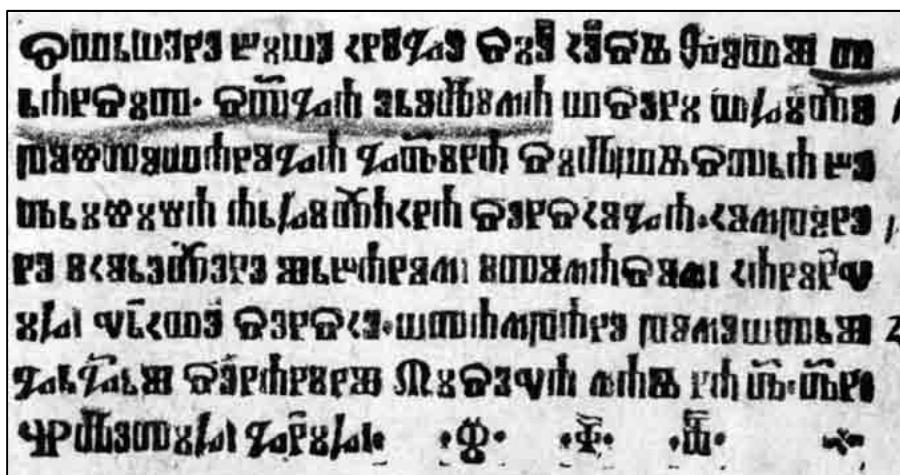
Svršene biše knjige sije ke se zovu T/ ransit svetoga Jerolima v Senji v hiži/ počtovanoga gospodina Silvestra Be/ dričića arhižakna senjskoga komponje/ ne i korežene Urbanom i Tomasom kanonicih/ crikve senjske. štampane po meštru/ Grguru Senjaninu Miseca maja na 5. dan/ V letih Gospodnjih 1508.

Talijanski je predložak doslovno preveden – od riječi do riječi (katkad netočno) – na hrvatski jezik (čakavštinu). Kao da prevodilac nije dobro poznao talijanski jezik, bolje rečeno: nije se uvijek snalazio u glomaznim i zamršenim konstrukcijama s participima u predlošku. Sam je nerijetko pribjegavao upotrebi dativa apsolutnoga, participskoj konstrukciji, karakterističnoj za crkvenoslavenski (staroslavenski) jezik, koji je prevodilac dobro poznao.

Senjsko je izdanje najveće djelo o sv. Jeronimu u hrvatskoj književnosti³². Bila su barem tri pokušaja da se *Transit* ponovno objavi na latinici: u 17., 19. pa 20. stoljeću, ali nijedan se pokušaj nije uspio ostvariti.

³¹ Legenda o sv. Jeronimu i lavu, ispričana (i u stihovima opjevana) u senjskom glagoljskom *Transitu sv. Jerolima*, nadahnula je književnika Ivana Bakmaza da napiše lutarsku igru *Jeronim i lav*.

³² Prije tiskanoga *Transita sv. Jerolima* zasvjedočeni su njegovi dijelovi u glagoljskim rukopisima. Tobožnja Augustinova poslanica Ćirilu i tobožnja Ćirilova poslanica Augustinu nalaze se u glagoljskom *Ivančičevu zborniku*, 14./15. st. Obje su poslanice nepotpune. Nepotpuna je i tobožnja Euzebijeve poslanica Damasu zasvjedočena u oštećenom glagoljskom fragmentu

Sl. 5. *Transit sv. Jerolima*, 1508, (kolofon). Primjerak u Knjižnici HAZU

Napose je vrijedan prijepis iz 17. stoljeća (1670. godine), koji je za tisak pripremio Lovrinac Vejanin (Krčanin), franjevac reda male braće opservanata u Poljudu (Splitu). Prijepis upotpunjuje originalne primjerke čudesima koja su se zagovorom sv. Jeronima dogodila u Troji. U očuvanim originalnim primjercima *Transita*, naime, čudesa u Troji prekinuta su usred 9. čuda u kojem se pripovijeda kako je jedan mnih popravljao krov, pao na zemlju z rečenoga krova i leteći ov preporučiti se svetomu Jerolimu. U Vejaninovu se prijepisu tekst nastavlja i iz njega se doznaje da je zagovorom sv. Jeronima mnih ostao živ i zdrav. Kod Vejanina je još deset čudesa (ukupno devetnaest numeriranih čudesa u Troji). To znači da je Lovrinac Vejanin imao pred sobom potpun originalni primjerak senjskoga *Transita sv. Jerolima*³³.

Fran Kurelac namjeravao je latinicom objaviti senjski *Transit sv. Jerolima*, jer bi knjiga "vërno preštampana na latinska slova od koristi bila krštjeniku, jer opisuje život sv. Jerolima, a još koristnija književniku nek on iz nje nauči kako se piše i poviest naše knjige ne smie neznati kako se onoga vremena glagolicom med Hrvati pisalo". Za materijalnu pomoć oko izdanja Kurelac se 1853. godine pismom obratio đakovačkom biskupu Josipu Jurju Strossmayeru. Nije poznato što mu je biskup odgovorio, ali ponovno izdanje *Transita* nije objavljeno³⁴.

(Arhiv HAZU, Fragm.glag. 77) iz sredine 15. st. Navedeni su tekstovi u rukopisima prevedeni s latinskoga.

³³ Opširno o Vejaninovu prijepisu senjskoga *Transita sv. Jerolima* v. V. ŠTEFANIĆ, 1964, 102-106.

³⁴ Opširnije o pokušajima ponovnoga objavljivanja senjskoga glagoljskog *Transita* v. A. NAZOR, 1998, 121-127.

Sl. 6-7. Čudesa u Troji. Latinički prijepis Transita sv. Jerolima, koji je 1670. godine Lovrinac Vejanin priredio za tisak. Arhiv HAZU u Zagrebu.

Sl. 8-9. Čudesa u Troji. Latinički prijepis Transita sv. Jerolima, koji je 1670. godine Lovrinac Vejanin priredio za tisak. Arhiv HAZU u Zagrebu.

Očuvano je deset originalnih, mahom nepotpunih primjeraka: Zagreb: HAZU (4 primjerka: R-732, R-732a, R-732b, R-732c)³⁵, Privatna knjižnica (Ivo Dubravčić – primjerak nepotpun), Košljun KF, Vrbnik ŽD, Prag KNM (nepotpun), Sankt-Peterburg RNB (Berč. 6 – primjerak nepotpun; Berč. 6a – primjerak vrlo nepotpun, bez kolofona; fragm. nerazvezanih 8 listova; 3 probna lista).

Već 15. lipnja 1508. godine iz tiska izlazi knjiga *Mirakuli slavne Dêve Marije*, tiskana u formatu 16° (14 cm), na 80 listova, u 25 redaka (preko cijele stranice). Tisak je jednobojan (crn). Incipit: Počinju mirakuli slavne Dêve Marije. Završava kolofonom: Svršene biše knjige sije ke se zovu/ Mirakuli blažene Dêve Marije v hiži poč/ tovanoga gospodina Silvestra Bedrič/ ića arhižakna senjskoga komponjene i k/ orežene Urbanom i Tomasom kanonic/ ih crikve senjske. Štampane po meštru Gr/ guru Senjaninu. Miseca ijuna na dan/ 15. V letih Gospodnjih 1508.

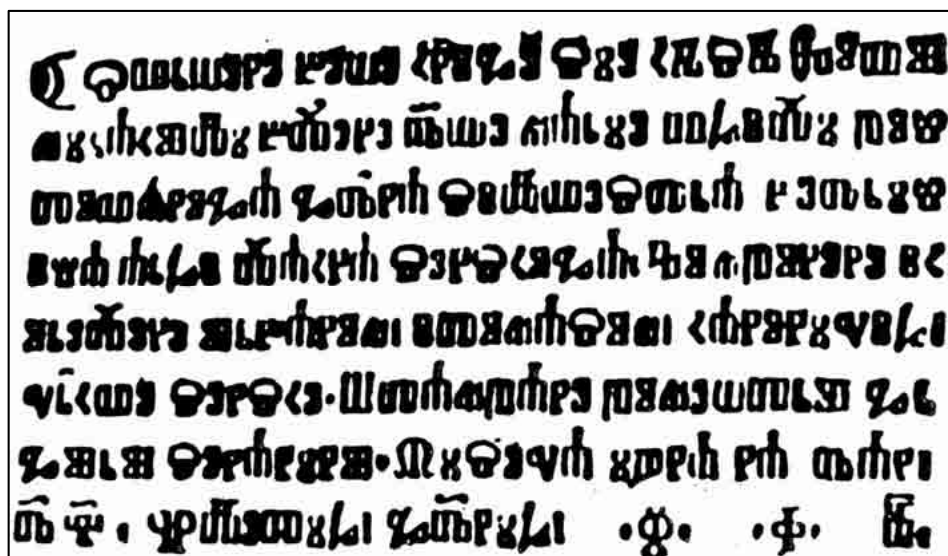
To je najopsežnija zbirka Marijinih čudesa (legendi) u hrvatskoj književnosti. Sadrži 61 legendu, među kojima "najljepše i najpoznatije teme europske literature Marijinih mirakula" (Petrović 1977: 114). Prevedena je s kraćega tipa talijanske zbirke *Miracoli della gloriosa Vergine Maria*, nazvane *Il libro del Cavaliere*, i to mletačkoga izdanja slavnoga Bernardina Benalija i Mattea Capcase iz 1490. ili 1491. godine (Li Miracoli della Madonna. Venezia, Bernardino Benali i Matteo [Codeca, Capcasa] da Parma [1490, 1491])³⁶.

Prevodilac je na hrvatski jezik (čakavštinu) vjerno (doslovno) proveo svoj talijanski predložak, pa je prijevod "prepun jezičnih i stilskih konstrukcija i postupaka tuđih našem jeziku" (talijanizmi u sintaksi, manje u leksiku) nisu dosegli "estetske i stilske vrijednosti, starijih hrvatskih tekstova Marijinih čudesa"³⁷.

³⁵ Za Akademijine primjerke T. Runjak navodi: R-732: Potpun primjerak, uvezano u marmorirane kartonske korice s bordo kožnim hrptom i hrpt.nasl. u zlatotisku: Transit; na predlistu rkp.zapis na glag.; 732a: Nepotpun primjerak, nedostaju str. 1-20, 111-128 i listovi su dosta ispremiješani pri preuvezivanju. - Platneni uvez sa smeđim kožnim hrptom i hrpt nasl. u zlatotisku: Transit. – Na više str. žig prijašnjeg vlasnika: Ivan Milčetić professor. R-732b: Nepotpun primj., nedostaju str. 1-48. 207-287. Restaurirano i uvezano u novi platneni uvez u laboratoriju JAZU 1986.;dosta rkp. zapisa na glag. i lat. na marginama., R-732c: Nepotpun primj., nedostaju sve str. do 113 i zadnja str. Restaurirano i uvezano u novi platneni uvez s kožnim hrptom u laboratoriju JAZU 1986. (T. RUNJAK, 2011, 232.).

³⁶ Glagoljsku zbirku na latinici objavio je Rudolf Strohal 1917. godine, „loše izdanje neprecizno i nedosljedno, prepuno krivih i loših čitanja... ali je ipak svakome bilo prvi susret s ovom zbirkom Marijinih mirakula" (I. PETROVIĆ, 1977, 57-58).

³⁷ Senjsku glagoljsku zbirku Marijinih mirakula temeljito je istražila i jedanaest mirakula iz zbirke objavila Ivanka Petrović (I. PETROVIĆ, 1977, 47-149).

Sl. 10. *Mirakuli blažene Deve Marije*, 1508. (kolofon) Primjerak u British Library

Senjske je *Marijine mirakule* otkrio 1866. godine Ivan Berčić kad mu je u ruke dospio primjerak u selu Luci na Dugom otoku. "Ovu knjižicu Grgurove tiskarnice, nepoznatu barem prošlomu i sadašnjemu vieku, našao sam godine 1866. koncem kolovoza, kad sam obišao mal da ne sva sela na velikom otoku, te u svakom selu zašao u sve kuće, u kojih življahu naši glagoljaši. Selo, u kojem sam je našao, jest Luka, il kako bi je stari zvali: Sustipanova Luka (Vallis S. Stephani) od crkve posvećene našašću sv. Stjepana muč. (Inventio s. Stephani Protomartyris), koja bi sagrađena prije XV. vieka usred same prostrane luke, s koje i ime tomu selu. Knjižica, o kojoj hoću da progovorim, netom je u ruke uzeh, ne proštiv iz nje ni rieči, po obliku, pismu itd. držah, da je Transitus sv. Jerolima, al putem iduć preuzev ju u ruke i otvoriv, sjetih se da je nešto drugo... Naslov je na glavi prve strane i ovako glasi: Počinju mirakuli slavne dive Marie. Sadržuje dakle mirakule t.j. čudesa bl. d. Marije, kako ih zove pisac il prevoditelj, al većim dielom su milosti isprošene odvjjetničtvom bl. d. M. Ovih milosti ima do 58. Jezik je hrvatski"³⁸.

Očuvano je pet originalnih primjeraka, od kojih je jedan (londonski) potpun: London (BL C.48.b.23); Sankt-Peterburg (RNB, Berč.4)³⁹., Zagreb 3

³⁸ I. BERČIĆ, 1881, 168-169.

³⁹ Za sanktpeterburški primjerak Kruming piše: Berč. 4 - ekz.: vrlo defektan, bez kolofona, iz zbirke I. Berčića (A. KRUMING, 1996, 34).

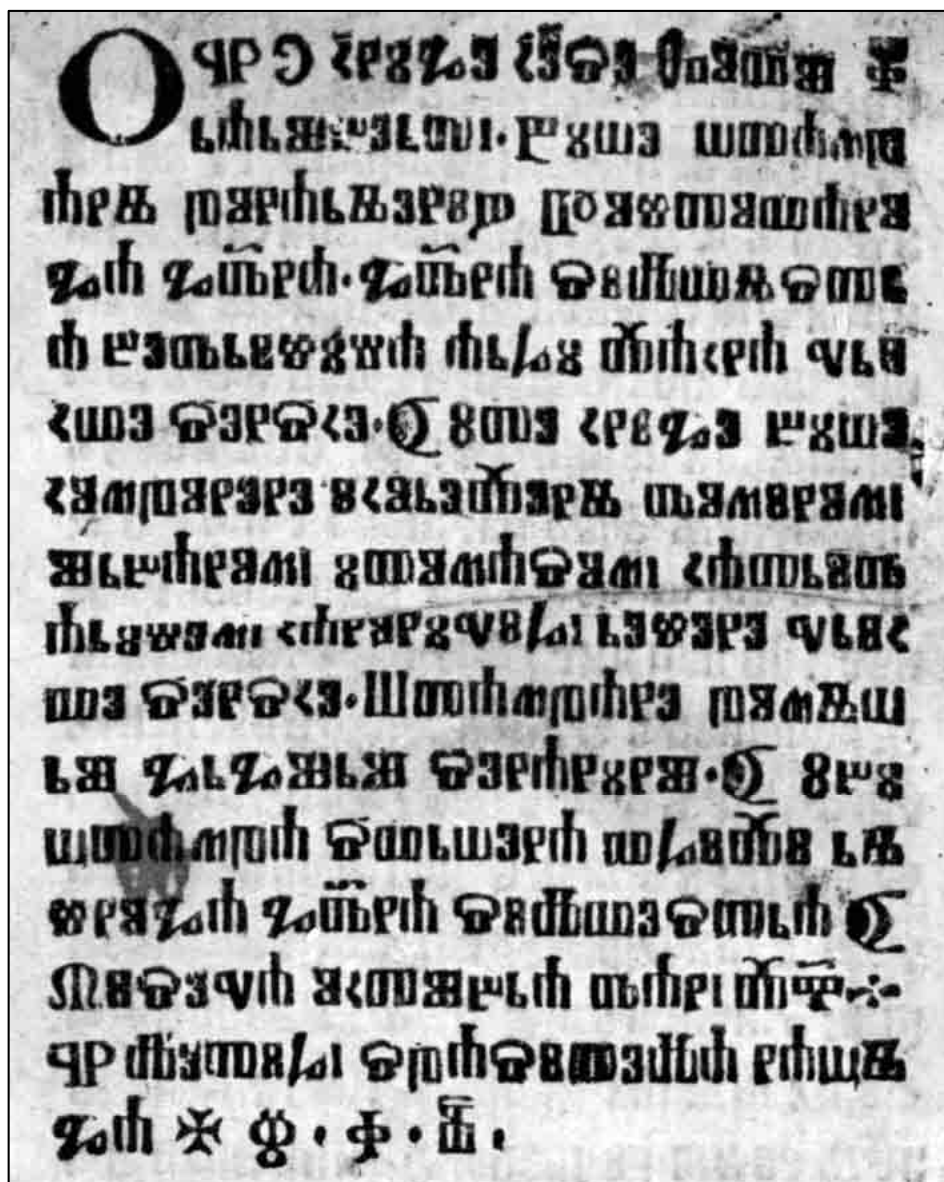
primjerka (HAZU, R-738; R-738b; R-738c)⁴⁰.

Korizmenjak je posljednja knjiga, koja je izašla iz senjske tiskare. Format je 4° (20 cm), 104 lista. Tiskan je na papiru u 2 stupca po 35 redaka. Tisak je jednobojan: crn. Završava opširnim kolofonom: Svršen Korizmenjak frat/ ra Ruberta. učinjen na u/ gojenje svećenoga veličas/ tva kralja Feranta protomače/ n z latinskoga jezika na hr/vacki po popi Peri Jakovčići/ i po popi Silvestri Bedrič/ići ki mole vas častni otc/ i ki budete va nje čtali. ako/ najдете omršnju prez česa ni./ vi napravite a nam ne zamir/ ite zač smo rodом Hrvate/ a naukom latinskim pripros/ ti. Da va ufan'je onoga ki v/ sa vlada jesmo je počeli. i s/ vršili Njemu budi hvala/ sada i vazda. Amen.

Ove knjige ke se zovu f/ra Rubert. biše štamp/ ane po narejeniju Počtovano/ ga gospodina. gospodina Silvestr/ a Bedričića arhižakna cri/ kve senjske. I te knjige biše/ komponjene i korežene dominom/ Urbanom i Tomasom Katrid/ arićem kanonicih rečene crik/ ve senjske. Štampane po meš[t]/ ru Grguru Senjaninu. I bi/ štampa svršena v hiži re/ čenoga gospodina Silvestra./ Miseca oktobra dan 17./ V letih Spasitelja naše/ ga 1 5 0 8.

To je zbirka korizmenih propovijedi, koju je sastavio franjevac konventualac Roberto Caracciolo (1425-1495.). Propovijedi počinju s Čistom srijedom, nižu se za svaki dan korizme do Velikoga petka, potom u dane Uskrsa i zaključna propovijed na Bijelu nedjelju (Dominica in albis). Roberto Caracciolo, rodом iz grada Lecce (pokrajina Apulija u Napuljskom kraljevstvu), nakon Bernardina Sienskoga, najpoznatiji je propovjednik franjevačkoga reda u 15. stoljeću. Talijanski kroničari bilježe da su Caracciola pratili deseci tisuća hipnotiziranih slušatelja po žegi i ledu, u procesiji, od mjesta do mjesta, a propovijedi su znale trajati tri, pa i četiri sata. Propovijedima je zanosio mnoštvo na Apeninskome poluotoku i stekao naziv trombetta di Dio i novello Paolo. Viđeniji propovjednici u to doba bili su ispovjednici pojedinih vladara i njihovi intimni savjetnici, utjecajni tribuni. U svojoj blizini Caracciola je volio imati napuljski kralj Ferdinand I. Aragonski (Ferante), pa ga je 1465. godine pozvao da od iduće godine bude njegovim korizmenikom i dvorskim propovjednikom kapele u Castel Nuovo. Punih osam godina (1466. do 1473.) Caracciolo je propovijedao u kapeli svake korizme – pred kraljem i njegovim dvorom.

⁴⁰ Za Akademijine primjerke T. Runjak piše: R-738: Nepotpun primj., nedostaju listovi: 24-26, 41-80, na predlistovima više različitih rkp. zapisa glag. – Uvezano u tvrde kartonske korice; listovi na rubovima oštećeni od požara.; 738a: Nepotpun primj., nedostaju listovi 1-43. Uvezano u tvrdi platneni uvez, restaurirano. R-738b: Nepotpun primj., nedostaju zadnja 3 lista, a listovi 49 i 63 nisu otisnuti. - Uvezano u marmorirane tvrde kartonske korice s kožnim hrptom i nasl. u zlatotisku. – Rukom dodana folijacija (T. RUNJAK, 2011, 179).

Sl. 11. *Korizmenjak*, 1508. (kolofon). Primjerak u Knjižnici HAZU

ഉപകരണങ്ങൾ.

[illegible][illegible][illegible]

Sl. 12. Posljednja strana *Korizmenjaka* s kolofonom, tisano 1508. godine

Na kraljevu molbu Caracciolo je propovijedi zapisao, barem u glavnim crtama, kako bi ih kralj tobože mogao naknadno pročitati kad bude spriječen obvezama da ih sluša⁴¹. Tako je nastao *Quadragesimale volgare*, koji je Caracciolo posvetio kralju Ferdinandu: Va ime Božje i Devi Marije. Amen. Počinje Korizmenjak novi. Prolog fra Ruberta kralju Ferantu iz Napulje. Dakle, nerazrađen, u glavnim crtama skiciran, zbornik korizmenih propovijedi, namijenjenih mnogo široj publici nego što je bio kralj Ferdinand i njegovi dvorjani. Caracciolov *Quadragesimale* je priručnik za redovnike i svećenike voljne da po njemu propovijedaju u korizmi⁴². Tiskom je objavljen prvi put u Napulju 1475. godine. Zabilježena su 32 talijanska izdanja.⁴³ Preveden je na više jezika, a na hrvatski jezik preveli su ga Pero Jakovčić i Silvestar Bedričić, kako je izrijekom rečeno u kolofonu: protomačen z latinskoga jazyka na hrvacki po popi Peri Jakovčići i po popi Silvestri Bedričići⁴⁴. Petar Kolendić smatra da je Caracciolov *Quadragesimale* preveo Jakovčić, a da ga je nakon Jakovčićeve smrti Bedričić pregledao i dotjerao. Poput ostalih neliturgijskih knjiga izašlih iz senjske tiskare 1507. i 1508. godine *Korizmenjak* je preveden na čakavštinu (obogaćenu elementima crkvenoslavenskoga jezika) kojoj je u podlozi tadašnji senjski govor. Štoviše "može se reći da jezik *Korizmenjaka* uvelike pokazuje značajke na svim jezičnim razinama, od fonologije do leksikologije, koje su jednake i onim današnjima"⁴⁵.

Propovijedi u *Korizmenjaku* usredotočene su na evanđeosko čitanje (perikopu) na određeni dan, potom se razrađuju različite teme (ukupno tridesetsedam tema).

Caracciolove su propovijedi prožete poslovicama, citatima i redovito rječitim primjerima (egzemplima), umetnutim pričama do kojih se u ono doba mnogo držalo⁴⁶. Među njima je poučni egzempl o škrtome Nezahvalnom sinu ili Čovjeku s krstačom, koji je pred ocem sakrio pečena kopuna, a za kaznu mu je pečenka skočila na obraz i tu se prilijepila u obliku žabe krstače⁴⁷. U

⁴¹ P. KOLENDIĆ, 1930, 170.

⁴² P. KOLENDIĆ, 1930, 170.

⁴³ T. MRKONJIĆ, 1998, 109.

⁴⁴ Pod latinskim se jezikom ovdje podrazumijeva talijanski jezik, jednako kao u *Spovidi općenoj*, v. bilješku 10.

⁴⁵ P. KUZMIĆ, 2008, 48.

⁴⁶ Neke egzemple iz *Korizmenjaka* objavio je Rudolf Strohal 1917., potom Antonija Zaradija-Kiš 2006. i 2008.

⁴⁷ Ni svi ljekari ni sve ljekarije nisu mu mogli pomoći: žaba mu je izjela sav obraz. Toliko je bio gubav da nije mogao živjeti među ljudima (*skoči jedna žaba velika i strašna i prija se obraza tomu sinu. vsi likari i likarije nisu mu je mogli nigdare odneti od obraza i izila mu je vas obraz I bi vas gubav toliko da ne mogaše živiti meji ljudi* (str. 85-86).

europskoj srednjovjekovnoj književnosti siže o škrtome i nezahvalnom sinu komu se žaba krastača priljepila za obraz javlja se u XIII. stoljeću u djelu Thomasa Cantimpréa, a u hrvatsku je književnost ušao preko senjskoga *Korizmenjaka* sa zanimljivom lokalizacijom: v jednom gradu, ki se zove Montana, v stranah od Istrije⁴⁸.

Očuvalo se 10 primjeraka: Ljubljana, NUK (iz Kopitarove ostavštine, R-18370), Sankt-Peterburg, RNB, 2 primj. (iz Berčićeve zbirke, Berč. 5, bez prvoga lista, Berč. 5a, vrlo manjkav)⁴⁹, Zagreb HAZU, 4 primjerka, od kojih je jedan potpun (R-674 potpun, R-674a, R-674b, R-674c); Samostan franjevac trećoredaca na Ksaveru, 2 primj., Nacionalna i sveučilišna knjižnica (R II A-8°-7). Senjsko muzejsko društvo objavilo je 1981. godine pretisak senjskoga *Korizmenjaka* u nakladi od 1000 primjeraka od kojih 333 numerirana (ur. dr. Anica Nazor, dr. Branko Fučić).

Osnovnu grafičku opremu senjske tiskare čine dva kompleta slova – manja i veća s odgovarajućim pravim dvočlanim i tročlanim ligaturama, slova i ligature s titlama, manji latinski i glagoljski inicijali od dva retka i četiri velika inicijala (glagoljsko B i S i glagoljsko i latinsko V). Tiskara je imala znak za nove naslove i nova poglavlja; tipografski znak, upotrijebljen u jednom izdanju (u *Spovidi općenoj*) i drvorez s Raspećem, upotrijebljen u dvama izdanjima (*Misalu* i *Naručniku plebanuševe*). K tomu dio grafičkoga inventara senjske tiskare čine znakovi za polovice slova kojima je moguće slagati ligaturne slovne grupe. Prepolovljeni se dijelovi slova ne dotiču u tisku susjednoga slova, a između njih postoji mali razmak, pa se čini da su ligature lomljene. Takve ligature s polovicom slova pojavljuju se u tiskanom Baromićevu brevijaru iz 1493., i ondje su brojne, a u senjskom *Misalu* pojavljuje se gotovo neograničena otvorenost kombinacijama s polovicom slova.⁵⁰ Slagarsko-tiskarski postupak lijevanja polovica slova koji omogućuje slaganje ligaturne slovne grupe ocijenjen je kao "jedinствена појава у тискарству инкунабула у

⁴⁸ M. BOŠKOVIĆ-STULLI, 1978, 116-120.

⁴⁹ Za sanktpeterburške primjerke A. Kruming navodi: Berč. 5, nema l. 1; Berč.5a primj. vrlo manjkav, kolofon očuvan. Bez broja – fragm; sve iz zbirke I. Berčića l. 26, 27 (A. KRUMING, 1996, 35). Za Akademijine primjerke T. Runjak navodi R-674: Restaurirano, novi platneni uvez s kožnatim hrptom; potpun primj., ima 104 lista, listovi na rubovima stradali od požara; na predlistu rkp. zapis prijašnjeg vlasnika: Petar Volarić Stari u Vrbniku; na marginama dosta rkp. zabilješki na glag. i latinici; R-674a: Restaurirano u lab. JAZU 1986. god., novi kožni uvez, nepotpun primj., ima 56 listova; R-674b: Restaurirano u lab. JAZU 1986. god. novi kožni uvez; nepotpun primj.; ima 80 listova, ima ekslibris; Ivan Milčetić; R-674c: Uvezano u marmorirane kartonske korice; nepotpun primj., nedostaje list 89, od lista 96 do 103 izmiješan poredak listova (T. RUNJAK, 2011, 156).

⁵⁰ I. BAKMAZ, 1981.

Europi" i kao "naš (to jest hrvatski, A. N.) originalni doprinos općoj povijesti tipografije".⁵¹ Tipografski set koji je za senjsku tiskaru kreirao Blaž Baromić ocijenjen kao "najpotpuniji i najljepši dom et hrvatskoglagoljskog tiskarstva"⁵².

O senjskoj glagoljskoj tiskari nisu poznati arhivski ni drugi materijalni podatci. Ipak iz njezina su djelovanja poznate vrijedne činjenice, zahvaljujući ponajprije opširnim kolofnima na kraju knjiga i ponešto incipitima na početku knjiga. U kolofonima se navodi Senj kao mjesto tiskanja, a po datumima, koji su zabilježeni u kolofonima, tiskara je počela s tiskanjem knjigâ 1494. i tiskala ih je do 1508. godine s napomenom da iz vremena od 1496. do 1507. godine nije očuvano nijedno izdanje. Pretpostavlja se da tiskara u to vrijeme nije radila. U izdanjima iz 1507. i 1508. godine u kolofonima je zabilježeno da je tiskara bila smještena u kući Silvestra Bedričića, arhižakna i vikara senjske crkve. Zabilježen je datum izlaska izdanja: dan, mjesec, godina. U incipitu pak jedne knjige (*Naručnik plebanušev*) spomenut je početak tiskanja. U kolofonima su spomenuta imena nekih suradnika: Blaž Baromić, Silvestar Bedričić, Jakov Blažiolović, Pero Jakovčić, Tomas Katridarić, Gašpar Turčić, Urban iz Otočca i "meštar" Grgur Senjanin, koji je u Senj došao iz Venecije 1507. godine upravo zbog tiskanja, u trenutku kad se u senjskim izdanjima više ne spominje Blaž Baromić. U *Naručniku plebanuševu* to se i izrijekom kaže: I bi štampa svršena po meštru Grguru Senjaninu ki navlašć na to delo pride iz Benetak. Zna se da je bilo više suradnika nego što se u izdanjima poimence spominju i da je među njima bilo magistara i doktora. Za Blaža Baromića i Grgura Senjanina u kolofonima se navodi da su tiskari. Za Jakova Blažiolovića, Peru Jakovčića i Silvestra Bedričića navedeno je da su prevodili knjige. Jakov Blažiolović, najpoznatiji član znamenite senjske plemićke obitelji Blažiolović, postao je biskupom senjske biskupije 1501. godine, a 1504. opatom (comendatorom) benediktinskoga Samostana sv. Jurja kod Senja. Sudjelovao je na V. lateranskom saboru u Rimu 1513. godine, ondje je iste godine umro (vjerojatno i pokopan).

Pero (Petar) Jakovčić bio je svećenik i notar, koji je isprave pisao glagoljicom. Kao senjski kanonik i javni bilježnik potpisao se u glagoljskoj ispravi kojom fratri Samostana sv. Marije u Brinju 3. veljače 1489. daju u zakup neku zemlju Martincu, Fabinu sinu (I ja pop Pero Jakovčić <iz> Senja, kanonik crkve senjske cesarsku oblastiju notar puplik, pisah to moju ruku prošćen od jedne strane i druge i moje zlamenije općeno postavih.). Arhiđakonom je postao 6. svibnja 1495. godine. Da je umro već 1496. godine,

⁵¹ F. PARO, 1994, 20-21.

⁵² F. PARO, 1994, 21.

vidi se iz glagoljskoga pisma, koje Nikola (Mikula) Mikulanić piše 1496. iz Senja opatu Nikoli (Mikuli) u Zagreb u vezi s oporukom "arhižakna senjskoga Pera, koji je umro u Zagrebu". Gašpara Turčića spominje glagoljska isprava kapitula crkve senjske: Kaptol odlučuje izbaviti popa Gašpara Turčića, koji od 1509. čami u uzama modruškoga vikara Pavla Polovića cić nikoga uzroka⁵³. Petar Runje ga poistovjećuje s Gašparom Turcinom, kancelarom Krčke biskupije, od 1518. do 1533. godine⁵⁴. U nekim je izdanjima spomenut izravan predložak iz kojega se prevodilo, a nekim se predlošcima ušlo u trag. Iz činjenice da su suradnici kanonici, vikari, arhižakni i žakni senjske crkve može se zaključiti da je tiskara bila ustanova senjske biskupije (Kolendić). Suradnici u tiskari svoj jezik nazivaju hrvatskim, a sebe Hrvatima. U incipitu *Naručnika plebanuševe* piše da je knjiga djački (to jest latinski): Manipulus curatorum, a hrvatski Naručnik plebanušev ali popov. U kolofonu *Korizmenjaka* zabilježeno je da je protomačen (to jest preveden) z latinskoga jezika na hrvacki. U istom kolofonu priređivači kažu: nam ne zamirite, zač smo rodом Hrvate.

Kao dobra jezična građa senjska su glagoljska neliturgijska izdanja ušla u vrela na kojima je izrađen monumentalni povijesni *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Liturgijska pak izdanja: Baromićev *Brevijar* i *Ritual* ušla su u vrela *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika* hrvatske redakcije. Ona su, napose *Brevijar*, obogatila leksički fond novim leksemima, nepotvrđenima u ostalim vrelima⁵⁵. Izdanja su tiskana na papiru. Na papiru – *Misala* i *Spovidi općene* – podrijetlom iz Italije, nađeni su ovi vodeni znakovi: 1. vaga u krugu sa šesterokrakom zvijezdom, 2. kardinalski šešir i 3. fragment volovske glave – u *Misalu* i vaga u krugu sa šesterokrakom zvijezdom u *Spovidi općenoj*. U *Spovidi općenoj* papir je gramature 70-80 g/m² i debljine oko 0.120 mm.

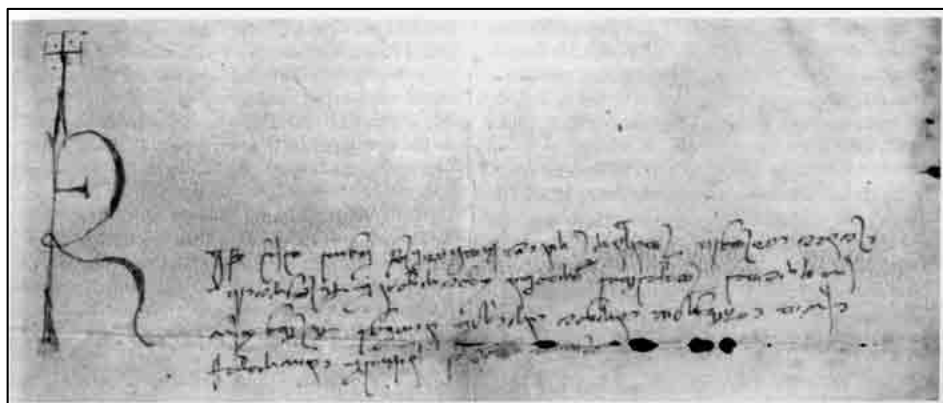
Senjska glagoljska izdanja dragocjeni su spomenici grafičkoga umijeća. Očuvani originalni primjerci prave su rijetkosti – jedno je unikat (*Spovid općena*). Nijedan originalni primjerak više se ne nalazi u Senju. Štoviše, nijedan od očuvanih primjeraka nije otkriven u Senju – gradu iz kojega je potekao. A tiskara, utemeljena u najstarijem razdoblju europskoga tiskarstva i njezina izdanja snažni su svjedoci nekoć intelektualne i materijalne moći Senja. Tu je činjenicu uočio Senjanin prof. Ante Glavičić, te prije četrdesetak godina uz pomoć struke počeo s ponovnim izdanjima glagoljske tiskare. Do sada su ponovno objavljena tri od sedam izdanja: *Spovid općena*, faksimil i kritičko

⁵³ J. BRATULIĆ, 1998, 32.

⁵⁴ P. RUNJE, 1998, 321.

⁵⁵ I. MULC, 1998, 116.

izdanje teksta u latiničkoj transkripciji; *Korizmenjak*, faksimil i *Misal*, faksimilni pretisak s dodatkom. Uz ponovna izdanja u spomenutom su razdoblju uznapredovala istraživanja tiskare i njezinih izdanja: svako je izdanje potanko opisano (vanjski opis, sadržaj, slog i pismo), nekim je izdanjima utvrđen izravan predložak; popisani su očuvani originalni primjerci i njihova nalazišta; izdanja su istražena kao tipografski proizvodi, to jest kao objekti kojima oblik i sadržaj određuju tiskarski i zanatski postupci itd.

Sl 13. Autograf P. Jakovčića s njegovim notarskim znakom na ispravi iz 1489. godine

*Popis gradova u kojima se čuvaju originalni primjerci senjskih glagoljskih izdanja*⁵⁶

BUDIMPEŠTA	OSK	Országos Széchényi könyvtár
CRES	KFK	Knjižnica franjevača konventualaca
LONDON	BL	British Library
MILANO	BNB	Biblioteca Nazionale Braidense
MÜNCHEN	BSB	Bayerische Staatsbibliothek
ODESSA	ODNB	Odeszka deržavna naukova biblioteka im. M. Gorьkogo
PRAG	KNM	Knihovna Národního musea v Praze
SANKT-PETERBURG	RNB	Rossijskaja nacional'naja biblioteka
VRBNIK	ŽD	Župni dvor

⁵⁶ Kao i originalni primjerci Baromićeva brevijara iz 1493. koji je sastavni dio senjskoga izdavačkog programa, oko kojega je bio zauzet Blaž Baromić.

WIEN	ISP	Institut für slavische Philologie
	ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek
ZAGREB	HAZU	Knjižnica Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti
	KFT	Knjižnica franjevac trećoredaca
	NSK	Nacionalna i sveučilišna knjižnica

Literatura

- Oszkár ÁSBÓTH, *Az 1494-iki zenggi glagolita misekönyvszemle. Magyar Könyvszemle*, 4. Budimpešta 1896. (Hrvatski prijevod O. Szentesi Žagar objavljen u *Senjskom zborniku* 23, 1996, 59-84.
- Oszkár ÁSBÓTH, Das zu Zengg im Jahre 1494 gedruckte glagolitische Missale, *Archiv für slav. Philologie*, 19, 1896, 214-229.
- Ivan BAKMAZ, Prvo razdoblje hrvatskoglagoljskog tiskarstva. (Analiza grafije), *Slovo*, 31, 1981, 103-132.
- Ivan BAKMAZ, Pisar i tiskar u osobi Blaža Baromića, u: *Senjski glagoljaški krug 1248. – 1508.*, HAZU, Zagreb, 1998, 9-13.
- Ivan BERČIĆ, Njekoliko staroslavenskih i hrvatskih knjiga što pisanih, što tiskanih glagolicom, kojim se u skorašnje doba u trag ušlo, *Rad JAZU*, 59, 1881, 158-186.
- Mile BOGOVIĆ, Senj i lokacija njegove glagoljske tiskare krajem 15. stoljeća, u: *Senjski glagoljaški krug 1248-1508.*, HAZU, Zagreb, 1998, 15-28.
- Mile BOGOVIĆ, Senjska glagoljska baština, *Senjski zbornik*, 35 2008, 11-26.
- Stjepan BOSANAC, Uspomene na Vatroslava Jagića, *Grada za povijest književnosti hrvatske*, 17, 1949, 91-119.
- Maja BOŠKOVIĆ-STULLI, Usmena književnost, u: *Povijest hrvatske književnosti*, knjiga 1, Zagreb, 1978.
- Mladen BOŠNJAK - Vera HOFMAN - Valentin PUTANEC, Vodeni znakovi hrvatskih inkunabula, *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU*, god. 11, br. 3, 1963, 20-50.
- Mladen BOŠNJAK, *Slavenska inkunabulistica*, Zagreb, 1970.
- Josip BRATULIĆ, Senjske glagoljske isprave, u: *Senjski glagoljaški krug 1248.-1508.*, HAZU, Zagreb, 1998, 29-36.
- Marija-Ana DÜRRIGL, Senjska Meštija od dobra umrtija kao zrcalo svoga vremena, *Senjski zbornik*, 35, 2008, 27-46.
- Branko FUČIĆ, Buzeština 1580. Kulturno-povijesna slika prema Valierivoj apostolskoj vizitaciji, *Buzetski zbornik*, 17, 1992.
- Biserka GRABAR, Tiskani glagoljski Baromićev brevijar, *Slovo*, 34, 1984, 159-180.
- Ludwig HAIN, *Repertorium bibliographicum*, vol. II, pars I, Stuttgart, 1831, 60-62.
- Eduard HERCIGONJA, Srednjovjekovna književnost, u: *Povijest hrvatske književnosti*, knjiga 2, Zagreb, 1975.

- Stjepan M. IVANČIĆ, *Poraba glagolice kod redovnika III. reda sv. Franje po Dalmaciji, Istri i Kvarneru*, Zadar, 1887.
- Stjepan IVŠIĆ, Hrvatska glagoljska dvanaesteračka legenda o sv. Jeronimu, štampana 1508., *Nastavni vjesnik*, 39, 1930, 1-10.
- Vatroslav JAGIĆ, Književnost. Hrvatska. Hrvatski misal štampan godine 1494. u Senju, *Vienac*, br. 33, 1894, 532.
- Vatroslav JAGIĆ, Ein Beitrag zur südslavischen Bibliographie, *Anzeiger der philosophisch-historischen. Classe. Jahrg. 1895*, Nr. 1.
- Alojz JEMBRIH, Neregistrirane hrvatskoglagoljske tiskane knjige u biblioteci Instituta za slavensku filologiju Bečkog sveučilišta, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, XXII, 1976 (1979), 39-43.
- Šime JURIĆ, Hrvatske inkunabule, *Slovo*, 34, 1984, 81-90.
- Petar KOLENDIĆ, Karaćolov "Quadragesimale" u srpskohrvatskom prevodu, *Godišnjak skopskog Filozofskog fakulteta*, Skopje, 1930.
- Petar KOLENDIĆ, "Ars bene moriendi" u jednom glagoljskom izdanju, *Južni pregled*, 8-9, 1933, 325-330.
- Vladimir KRALJIĆ, Novi arhivski nalaz o glagoljaškoj tiskari u Senjskoj dragi, *Senjski zbornik*, 6, 1973-1975, 77-80.
- Andrej KRUMING, *Svodnyj katalog staropečatnyh izdanij glagoličeskogo šrifta 1483-1812*. gg., Moskva, 1996.
- Andrej KRUMING, Rannije glagoličeskie izdanije u bibliotekih SSSR, *Slovo*, 34, 1984, 225-255.
- Andrej KRUMING, Izdanija glagoličeskoj tipografii v Sene, u: *Senjski glagoljaški krug 1248.-1508.*, Zagreb, 1998, 59-104.
- Boris KUZMIĆ, Oblici pridjeva u Senjskom korizmenjaku (1508.), *Senjski zbornik*, 28, 2001, 79-104.
- Boris KUZMIĆ, Stupnjevanje pridjeva u Senjskom korizmenjaku. u: *Drugi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova 1.* (ur. Dubravka Sesar – Ivana Vidović Bolt), Zagreb, 2001, 237-241.
- Boris KUZMIĆ, Jezična obilježja Senjskog korizmenjaka (1508), *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 28, 2002, 87-101.
- Boris KUZMIĆ, Sintaktička obilježja senjskog Korizmenjaka. u: *Glagoljica i hrvatski glagolizam* (ur. Marija-Ana Dürriegl - Milan Mihaljević - Franjo Velčić), Zagreb-Krk, 2004, 647-655.
- Boris KUZMIĆ, Senjski govor nekad i danas na primjeru Korizmenjaka (1508), *Senjski zbornik*, 35, 2008, 47-54.
- Juraj LOKMER, Tiskane glagoljske liturgijske knjige u fondu knjižnice biskupija senjske i modruške u Senju, *Senjski zbornik*, 35, 2008, 161-212.
- Enver LJUBOVIĆ, Senjska plemićka obitelj Blasiolis-Blažiolović i njihovi grbovi, *Senjski zbornik*, 35, 2008, 299-306.

- Ivan MILČETIĆ, Prilozi za literaturu hrvatskih glagoljskih spomenika, *Starine JAZU*, 23, 1890, 310-379.
- Ivan MILČETIĆ, Berčićeva zbirka glagoljskih rukopisa i štampanih knjiga u Lenjingradu, *Radovi Staroslavenskog instituta*, knj. 2, 1955, 93-128, + 10. sl.
- Tomislav MRKONJIĆ, Novija literatura o Robertu Caracciolu o.f.m.Conv. (c. 1425.-1495.), u: *Senjski glagoljaški krug 1248.-1508.*, Zagreb, 1998, 105-109.
- Ivana MULC, Senjski glagoljski spomenici – izvori za Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije, u: *Senjski glagoljaški krug 1248.-1508.*, Zagreb, 1998, 113-119.
- Anica NAZOR, Senjski Transit sv. Jerolima i njegov predložak, *Slovo*, 18-19, 1969, 171-188.
- Anica NAZOR, Kulturnopovijesno značenje izdanja glagoljske tiskare u Senju g. 1494.-1508, *Slovo*, 21, 1971, 415-442.
- Anica NAZOR, Senjska Spovid općena kao izvor Akademijina Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika, *Senjski zbornik*, 8, 1980, 369-375.
- Anica NAZOR, U samostanu franjevac konventualaca u Cresu otkrivena rijetka glagoljska inkunabula, *Naša knjiga*, 2, 1982, 36-37.
- Anica NAZOR, Hrvatskoglagoljske inkunabule. U povodu 500. obljetnice brevijara Blaža Baromića (1493-1993), *Croatica*, godište 23/24 (1992-1993), 37/38/39, 229-257.
- Anica NAZOR, Neki pokušaji ponovnoga izdanja senjskoga Transita sv. Jerolima, u: *Senjski glagoljaški krug 1248.-1508.*, Zagreb, 1998, 121-127.
- Anica NAZOR, Pero (Petar) Jakovčić, u: *Hrvatski biografski leksikon*, 6, I-Kal, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2005, 268-269.
- Marija PANTELIC, Glagoljski brevijar popa Mavra iz godine 1460., *Slovo*, 15-16, 1965, 94-149.
- Marija PANTELIC, Kulturni ambijent djelovanja Blaža Baromića, pisca i štampara glagoljskih knjiga, *Senjski zbornik*, 6, 1973-1975, 31-43.
- Marija PANTELIC, Budimpeštanski primjerak Senjskog misala iz godine 1494., u: *Senjski glagoljaški krug 1248.-1508.*, HAZU, Zagreb, 1998, 129-137.
- Marija Agnezija PANTELIC, *Hrvatsko glagoljsko srednjovjekovlje*, Zagreb, 2013.
- Frane PARO, O ligaturama u hrvatskoglagoljskim inkunabulama, *15 dana*, 8, 1983.
- Frane PARO, Neke osobitosti tipografije Senjskoga misala iz 1494. godine, u: *Senjski glagoljski misal 1494*. Dodatak uz faksimilni pretisak, Zagreb, 1994, 19-22.
- Frane PARO, Kutnici i šestar Blaža Baromića – Analiza tipografskog znaka, u: *Senjski glagoljaški krug 1248.-1508.*, Zagreb, 1998, 155-172.

- Frane PARO, Tipografsko znanje Blaža Baromića, *Senjski zbornik*, 35, 2008, 147-160.
- Frane PARO, *Nevidljiva tipografija*, Zagreb, 2012.
- Ivanka PETROVIĆ, Marijini mirakuli u hrvatskim glagoljskim zbirkama i njihovi europski izvori, *Radovi Staroslavenskog instituta*, 8, 1977.
- Pavle POPOVIĆ, Izvori Mirakula slavne dive Marie, *Nastavnik*, 17, 1906, Beograd.
- Johannes REINHART, O jeziku Naručnika plebanuševa 1507., u: *Senjski glagoljaški krug 1248.-1508.*, HAZU, Zagreb, 1998, 185-198.
- Tamara RUNJAK, *Rijetkosti u Knjižnici Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Katalog inkunabula i knjiga 16. stoljeća*, HAZU, Zagreb, 2011.
- Petar RUNJE, Izdavač i nakladnici glagoljskog misala Pavla Modrušanina iz godine 1528., *Slovo*, 41-43, 1994, 227-240.
- Petar RUNJE, Gašpar Turčić, svećenik i kancelar Krčke biskupije, *Riječki teološki časopis*, god. 6, br. 2, 1998, 321-328.
- Petar RUNJE, Senjski kulturni krug i senjska tiskara, *Senjski zbornik*, 35, 2008, 91-114.
- Velimir SALAMON - Ana HEROLD - Dubravko BANIĆ - Zdenka BOLANČA, Izrada replike glagoljske preše, *Senjski zbornik*, 35, 2008, 115-124.
- Rudolf STROHAL, *Mirakuli ili čudesa*, Zagreb, 1917.
- Rudolf STROHAL, 'Prilike' iz stare hrvatske glagolske knjige, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 21, Zagreb, 1917, 272-289; *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 23, Zagreb, 1918, 64-124.
- Marinka ŠIMIĆ, Leksik Muke po Mateju u Senjskom misalu, u: *Senjski glagoljaški krug 1248.-1508.*, Zagreb, 1998, 199-204.
- Vjekoslav ŠTEFANIĆ, Glagoljski Transit svetoga Jeronima u starijem prijevodu, *Radovi Staroslavenskog instituta*, knjiga 5, 1964, 99-161.
- Josip TANDARIĆ, Hrvatskoglagoljski ritual, *Slovo*, 30, 1980, 17-87.
- Josip TANDARIĆ, Senjski ritual iz 1507. i njegovo mjesto u glagoljskoj pismenosti, *Croatia christiana periodica*, 3, 1979, 185-189.
- Josip TANDARIĆ, Prvotisak senjske glagoljske tiskare u samostanu franjevac konventualaca u Cresu, *Croatia christiana periodica*, 11/VII, 1983, 184-185.
- Antonija ZARADIJA KIŠ, Pseudoanimalistički egzempli u glagoljskom Senjskom Korizmenjaku iz 1508. godine, *Senjski zbornik*, 33, 2006, 243-258.
- Antonija ZARADIJA KIŠ, Egzempli u Senjskom korizmenjaku iz 1508, *Senjski zbornik*, 35, 2008, 55-90.

ABOUT THE GLAGOLITIC PRESS IN SENJ AND ITS PUBLICATIONS
(1494-1508)

Summary

The author concisely and comprehensively looks back at the results of the investigation of the Glagolitic press (particularly its publications), which operated at the end of the 15th century and in the first decade of the 16th century. Local religious intellectuals founded it for their own needs: in order that with it they implemented a publishing programme in which the Glagolitic priests would provide basic liturgical books, contemporary church handbooks and religious (literary) works that they mainly issued in the European Christian West. Prepared for printing first was a Glagolitic breviary. It was prepared by Canon Blaž Baromić, a talented scribe. He took the prepared manuscript to the printing workshop of the reputable Andrija Torresanija in Venice where the *Brevijar* was printed. Baromić supervised the printing and revised the text. Whilst with Torresanija he studied and mastered the skill of printing. From Venice he returned to Senj with the printed Croatian Breviary, completed on 13th March 1493.

Along with the *Brevijar* he transported to Senj a printing press, lead letters and other equipment necessary for the independent work of a printing workshop. By 7th August 1491 the following had been published by the press in Senj: *Misal*; 25th April 1496. *Spovid općena*, a translation of the Italian manual of general confession *Confessionale generale* (M. Carcano). In the 15th century *Ritual* was probably published with *Meštija dobra umrtija* (*Ars bene moriendi / Art of dying well*) of which two incomplete copies have been preserved – without beginning and end, which means without the date of publication. In Senj in 1507 also published was *Naručnik plebanušev ali popov*, a translation of the popular pre-Tridentine catechism *Manipulus curatorum*. In 1508 three books were published: on 5th May *Transit sv. Jerolima*, a translation from Italian (Venetian publication from 1487: *Transito de s. Girolamo*); 15th June *Mirakuli slavne Deve Marije*, a translation from the Italian collection *Miracoli della gloriosa Vergine Maria*; 17th October *Korizmenjak*, a translation of Lenten sermons *Quadragesimale volgare*, which was written by the renowned preacher Caracciolo. The books were translated into the Chakavian dialect, enriched with elements of Church Slavonic language “which was in the foundation of the then speech of Senj.” Translators of Senj’s publications called their language *Croatian*. As good linguistic material Senj’s non-liturgical editions entered sources from which a monumental historical *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (*Dictionary of the Croatian or Serbian Language*) was made by the Yugoslav Academy of Sciences and Arts. The liturgical Senj Glagolitic editions were printed in the Croatian Church Slavonic language. Original copies of the books are very rare, but the Croatian Academy of Sciences and Arts and the Senj Town Museum re-published three editions (*Misal*, *Spovid općenu* and *Korizmenjak*). With the re-publications the research of Senj’s press and its publications has advanced in recent times: each edition has been described in detail (outer description, contents, font and type); for some editions a direct template was identified; preserved original copies are listed and where they are found: the editions are researched as typographical products, that is as objects whose form and contents are determined by the printing and handicraft processes etc.

Keywords: Blaž Baromić, Glagolitic press, Senj, Missal, Croatian breviary